

քաջ դիտելով հոռմէական-պարսկական պատերազմի ընթացքը, երբեմն պատրաստականութիւն է ցոյց տուել Պարսից հետ միանալու: Այս բոլորից յետոյ կարծում ենք, որ մեր պատմաբանը բոլորովին ի զուր է գատապարտում Արշակին:

Հետեւեալ գլխում (Գ, 1) խորենացին պատմում է Ներսէս Մեծի եւ իւր բարեկարգութեանց մասին, որը փաւստոսի սքանչելի պատմութեան (Գ, գ—գ) համառոտութիւնն է: Ըաղիտա, Եպիփան եւ Գինտ անապատակեաց վանականները խորենացին վերցրել է փաւստոսից (Ե, 16—17) եւ Զ, 14), իսկ որ նորա Արիւնեաց ազգից էին եւ Եփրեմ անունով մի ընկերակից եւս ունէին, այդ մի աղաւթ յաւելուած է խորենացու կողմից: Ըստ փաւստոսի Ըաղիտան ասորի, իսկ Եպիփանը յոյն էր ազգով: խորենացին ինչպէս փաւստոսի եւ միւսներէ նշնպէս էլ Ներսիսի եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը Նեսարիայում ծածկում է, եւ մենք գորա մասին յետոյ պետք է խօսինք:

Հետեւեալ գլխում (Գ, 16) պատմում է Վաղենտինոս կայսեր ահաւորութիւնը, Գնէլ մանկան հօր սպանութիւնը, Թէոդոսի ծանր զօրքով Հայաստան գալը, Ներսէս կաթողիկոսի ընդառաջելն, Գ. Պղիս գնալն, Վաղենտինոսից եւ Վաղէսից փառաւոր ընդունելութիւն գտնելը եւ պատանդներով ու Ողիմպիադա կոյսի հետ միասին Հայաստան վերադառնալը:

Արդ այստեղ Վաղենտինոսի վերայ պատմածը խորենացին վերցրել է Մաղաղասից,¹ որի պատմութիւնն սակայն անվաւերական է համարուում: Թէոդոսի «ծանր զօրքով» Հայաստան առշաւելն Արշակին պատժելու համար անմիտ «հեքիաթ» է, որ մեր պատմաբանը հնարել է, որպէս զի Ներսէս Մեծ հայրապետին միջոց տայ բարեխոսելու Թէոդոս կայսեր առաջ եւ իւր բարեխոսութեամբ ապաստելու Արշակին: Ինչպէս կարող էր Թէոդոսը 364—368 թուականին Հայոց վերայ արշաւել, քանի որ յայտնի է, որ նա մինչեւ իւր կայսր ընտրուիլը (19 յունուար 379) պատերազմ մղելով Սարմատացիների դէմ, յետոյ առանձնացել էր Սպանիայում եւ զբաղւում էր իւր անդային գործերով:²

ուրեմն Արեւելքում զօրավարութեան պաշտօն վարած է: Սուտ եւ հնարովի են մեր պատմաբանի խօսքերը, թէ Ներսէսն Ողիմպիադա օրիորդին Հայաստան բերեց եւ ամուսնացրեց Արշակի հետ: Ինչպէս մենք տեսնք, («Հանգէս» 1897, մարտ, եր. 85), այդ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ 360 թուականին, առանց Ներսէս կաթողիկոսի միջամտութեան: Մեր պատմաբանն այս կեղծիքը հնարելով նպատակ ունի՝ այս ամուսնութեան գործն եւս վերագրել Ներսէս Մեծ հայրապետին: խորենացին իւր այս գլուխը հնարել է փաւստոսի պատմութեան վերայ (Գ, 1), ուր պատմուած է Ներսիսի պատգամաւորութիւնն առ Յունաց կայսր:

(Ըրբանդիւնի)

Յ. ԴԱՂԱՍԵՐՍՅԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՊԵՏԱԿԱՆ ՅԵՂԵԿԻՈՒԹԻՒՆԷ.
ԵԳԻՍԵՐԵԹՈՒԳՈՂՍՈՅ ՀՈՅՈՑ
ՎԵՐԵՄԻ ՎԵՐԶՈՒԹԵՆՆ ՎՐՈՅ

(Ըրբանդիւնի—14—1)

Ինչպէս, ինչպէս տեսնք, 1718ին սահմանադրութիւնն որոշած էր, որ գործնքը կամ ամուսնութեան դաշինքն՝ որ ի սկզբան քահանայից ձեռքն էր, քաղքին դատաւորն եւ նուաւրն ընեն, ստորագրեն. բայց ետքն երբ որ քահանայից ազդեցութիւնն աւելցաւ ու զօրութիւնը շատցաւ՝ այս բանը նորէն ձեռուրէն առին, որովհետեւ որոշեալ վճարում մ'ունենալով, բնականապէս իրենց եկամուտ մը լի բերէր: Արդ՝ քաղքային իշխանութիւնն, այս գործնքը ձեռուրէն ձեռն առաւ 1765ին, ըսելով՝ նախ, թէ ասիկայ գաշինքի եւ դատաւորի վերաբերեալ բան է. երկրորդ՝ թէ չկայ աս բան քահանայից եկամտին մէջ գրուած, հետեւաբար եկեղեցականաց գործքը չէ, ուստի նորէն դատաւորին եւ նոտարին յանձնեց, Յաւելուած մ'աւ ըրաւ անոր մէջ քաղքաբարձութիւնն, այնու որ որոշեց թէ, ինչպէս այն դաշնագրութիւնը նոտարը գրելու է ըստ ինքեան, բայց ուրիշ մէն ալ կրնայ գրել: Սակայն դատաւորին պետք է որ ներկայացնեն, որպէս զի քաղքին կնիքը վրան զնէ եւ օրինաց զօրութիւն ունենայ: Ասկէ ետքը՝ գաշինքը նոտարին երկմայ. բաւաւ առ բաւաւ արձանագիր ըլլաւ. եւ գիւնդին մէջ

¹ «Հանգէս Ամ», 1894 Փետրուար, եր. 80: Իսկ «ի ձեռքն ունէր զարուսթիւնն», խօսքերը խորենացին բառացի կերպով ընդօրինակել է զեղծ-Վաղէսիցին: «Հանգէս», 1891, ապրիլ, եր. 104:

² Գալմիշընան, Տիեզերական Պատմ. Բ. 352:

պահանջները գրելու վճարքն էր 12 պան (նոյնչափ անդրիմ¹): Արձանագրութեան համար, նոտարը կ'առնուր 24 պան. ուր որ անկէ յառաջ՝ եկեղեցին, այս բանին համար երեք մարհաշ կ'ընդունէր:

Կղերիկոսեան, հասարակօրէն չուով՝ Ռեքանտեան դպրոցը կ'ընթացէր, եւ հոն ուսմանը նին աւարտելէն ետեւ կը դառնային ու քահանայութիւն կ'ընէին իրենց ծննդեան տեղը: Վարեմի սովորութեան համեմատ, ինչպէս քանի մ'անգամ տեսնը, ասոնք թե՛ ի գարտութեան մէջ էին, թե՛ ծամրու ծաղըը հոգալու եւ թե՛ միանգամայն ուսմանը նին լընցընելու համար, քաղաքային վարչութեան օգնութիւն կը խընդրէին: Այս միջոցին ու այս առթիւ պատահեցաւ, որ Մարկոս գողոգանեանց աղերսագիր մատոյց, որ իր բեռնորդոյն, Մարկոսին՝ Յովհ. Կորյոյնցին որդոյն հասարակութիւնը շնորհք ընէ եւ յանձնարարական թուղթ մը տայ. որովհետեւ Եղիսաբէթուպոլսեցի ու պատուաւոր մարդու զաւակ է. եւ միտք ու կամք ունի ձեռնարկելէն ետեւ ինք զինք Եղիսաբէթուպոլսոյ ծառայութեանը նուիրելու: Քաղաքաբաշխութիւն, ինչպէս ուրիշ նման դէպքերու մէջ, հիմակ ալ յանձն առաւ այս բանս. եւ որոշեց որ քահանայացուին յանձնարարական թուղթ մը տրուի, այն յաւելումով, թե՛ ձեռնարկութիւն ընդունելէն ետեւ, զինք քաղաք ընդունելու պատրաստ է: Այս կերպով կ'ընտրայ այն միջոցին կղերականաց ապագայ պապահովացումն կամ տիտղոսին (titulus) գործառնութիւնը:

Ահա այս որոշումներու մարձնագրութիւնը:

«Սատուծոյ որոշմութեամբն 1765 ունվարի 22, Էլիզաբեդան: Պատճառ գրոյս այս է, որ քաղելով եկ, Հասարակն եւ տեսնելով որ մեր ազգին մէջ աստով կայ որ գործերը կու գորին, որ գրութեան, ինչպէս Պ. գահանայքը կու գրէին եւ 3 մարտաշ սոլարիում կու արնէին, Բայց տեսնելով Պ. հասարակն, որ այս գործերը գրին Պ. գահանայից շղթային մէջ չէ գայ. եւ գրութեան գատաստանի ծախք ըլլալով, եւ ինչպէս գծողարկ¹. ութվեցաւ Պ. Հասարակին, որ հի. միւրոցէն զգրութեան ունենայ գրելու Պ. քաղաքին նոգարիւն, եւ կամ օգլան կըլայ գրելու. որն որ պի ունենայ սոլարիւմ², մէկ գրութեան 12 պան: Եւ պի բերէ Պ. Աղաշայ Պիրովին որ

սուպագիրկօվադ¹ անէ. եւ զՊ. քաղաքին մահրն գրնէ վերան: Եւ որ ալ հասարատ բան ըլլայ Պ. քաղաքին նոգարիւն ինքորօգօրովադ² պի անէ զգրութեան, որ քաղաքին բրօգօգօրովադ մէջ տէ վերայոյ աստ վերպում³, եւ պի ունենայ սոլարիւմ վան ինքորօգօրովադին 24 պան: Եւ այսպէս պիլայ բանը հաստատ:

Կանանպէս վերայ տաղումին, տուաւ առաջ Պ. Ա. Մարտիրոսն գօշօղանեց վան իրեն հրամանոցն ներգրին. այսինքն Մարգարիտ, Օվանէսի Կորգոյեանց որդուն, թե՛ աստուծով հրով գրովելով կու ինչդէ զՊ. Հասարակն, որ անէ իրեն այնչափ բարեբարութիւնը եւ տան իրեն մէկ ռեգօմնտաձիւմն⁴, ինչպէս թե՛ մեր քաղաքացին է ու աղէկ մարգու աղայ է. եւ թե՛ աստուծով նիւթ ունիք թե՛ մեր քաղաքին պէտք պիլայ, որ կարենայ նիւթին հասնելու եւ գահանայ օրհնվելու: Որ բանին մօտ ութվեցաւ Պ. հասարակին, որ տրվի զռեգօմնտաձիւմն. եւ Պ. քաղաքը կու ընդունէ զինքն մեր քաղաքին մէջ, —

Վարեմի սովորութեան մը համեմատ կարգուելի երկուստարգնեք պսակի դրամ, այսինքն վճարք մը տալու էին եկեղեցւոյ: Գահանայք՝ ըստ իրենց գիտութեանն ու խղճմտանացը՝ հին սովորութեան համեմատ, ինչպէս վերը տեսնը, երեք դասու կամ կարգի բաժնած էին վճարներն. եւ կը պահանջէին պսակելիներէն՝ մէկ կամ միւս վճարք՝ ըստ իրենց գիտութեանն: Թեպէտ, ինչպէս ինք իրմէն կը հասկցուին, շատ հեղ պատահեցաւ, որ քահանայք ըստ բաւականի չձանշալով փեսային դրամական վիճակը՝ կը զնէին այնպիսի մեծ վճարք քաղաքացւոյ մը վըլայ, զոր չէր կրնար վճարել. եւ կամ ընդհակառակէն՝ կը զնէին երրորդ կարգի նուաղ վճարք մը այնպիսի հարուստ քաղաքացւոյ մը վըլայ՝ որ կրնար եւ պէտք էր առաջին կարգի վճարք հատուցանել: Աս բանն շատ անհամաձայնութեան, գանգաձանելու եւ վէճերու պատճառ տուաւ: Արդ քաղաքաբաշխութիւնն աս բանն կարգի բերել ուղեղով՝ օրէնք հանեց, թե՛ այնուհետեւ, փեսան չէ թէ յառաջ քահանային եւ անկէ եկեղեցւոյն, ետքէն՝ երկուստարգաց ընկերութեան եւ սարսուտային երկուստ մը վճարք քահանային տրուելի վճարքը, հապա՞ն ինչապիլին երկման փեսային ծնողքը:

¹ Մարտիրոս, անուրը գրելու

² Արձանագրութեան մէջ գրելու, անընդուն

³ Բուրքը լատիներէն է, հայերէն գործով, կը նշանակէ բառ. առ. բառ:

⁴ Յանձնարարութիւն, յանձնարարական թուղթ:

¹ Գանձը, քաղաքութիւն:

² Ուրեմա վճարք, տարք:

Դատաւորն իրը քննելով՝ նայի թէ ինչ կարգի ու վիճակի մարդ է. ու ետքէն քաղաքաբաշխութեան հետ վճռէ, թէ որ կարգին մէջ դնելու է, եւ թէ ինչ վճարելու է իր որդին հարսանեաց համար: Պատճառն ալ կու տայ քաղաքային վարչութիւնը. որովհետեւ, կրէն, աւելի աղէկ էր ծաննայ պիրովը քաղաքացոց վիճակը՝ քան թէ եկեղեցականը: Ասոր հետեւաբն ան է, կ'աւելցնեն օրէնսդրութիւնն՝ որ ոչ եկեղեցականաց եւ ոչ ալ պատկերոց անխառնութիւն մը կրնայ հանդիպել:

«Աստուծոյ որդմութեամբն, 1765 ունվարի 25 Էլիզաբէդան»:

Մեր ատաթին գօրայ, որ կար արաջ եւ հիմիկալ ուղուշի մէջ է. որ պիտոր տան, նոր գարգիւթնները այսիքն փեսայներն պտակ դրամ՝ Պ. գահանային, Պ. Աղաչայ եկեղեցեան, Պ. կործորացն պրասպովային եւ Պ. Աղաչայ Սարսգան: Եւ այս ատաթն կար, որ երեք ձեռք դազովադ¹ կ'ըլային փեսաներն, այսիք առաջին ձեռն վեց մաճրի, երկուսում ձեռն, չորս մաճրի եւ երեքում ձեռն երկու մաճրի: Եւ ըլլալով ատաթ², որ արաջ կէրթային փեսին ծընողքն Պ. գահանային մօտ: Պ. գահանայքն չէ գիտնալով. թէ որ քաղաքցին ինչ շղանտի³ մէջ կու գալի. պէլքի շղանտէ դուս ալ դազովադ կը լային փեսաներն. եւ ինչ օր հանդուպէր, որ տար փեսան Պ. գահանայիցն նայ անոր գօրայ կարնուր Պ. Աղաչայ եկեղեցեանը, Պ. կործորացն պրասպովային եւ Պ. Աղաչայ Սարսգան: Անոր համար ուվիցու. Պ. Հասարակին, որ ասորվանէն ինտան⁴, օրովհետեւ ատաթ կայ, որ պէզզ է որ փեսին ծնողքն էրթայ Պ. Աղաչայ Պիրովին մօտ. եւ ինսիւտվազ⁵ ըլլայ, թէ աստուծով հարսնիք ունի անելու, նայ ութվեցաւ Պ. Հասարակին. որ այն ինսիւտվաձային⁶ ժամանակըն դազովադ անէ Պ. Աղաչայ Պիրովին, հետ Պ. Մախիդարդին, զփեսան, զէ ինչ ձեռք մարդ է, որովհետեւ ալ աղէկ գիտէ քաղաքցոցըն շտանդը, որ անոր գօրայ վիճարէ, թէ Պ. գահանային, թէ Պ. Աղաչայ եկեղեցեան, թէ Պ. կործորացն պրասպովային եւ թէ Պ. Աղաչայ Սարսգան. ու աւելի չէ⁷:

Եղածներէն կրնանք հետեւցընել, թէ քաղաքային վարչութիւնը կ'ուզէր որ իր վերին ազ-

դեցութիւնն ու հեղինակութիւնը միշտ պահէ նաեւ եկեղեցւոյ առջեւ. չէ թէ անոր համար, որպէս զի անկախ ընէ ինք զինք եկեղեցւոյ իշխանութենէն, հապա աւելի անոր համար, որ յարգելի ընէ իր օրէնքներն, ոչ միայն հասարակ ժողովըրդեան ու քաղաքացեաց՝ այլ նաեւ եկեղեցական անձանց ու իշխանութեան առջեւ. եւ թէ զգուշացընէ զեկեղեցական առաջնորդութիւնն, որ իր իշխանութեան սահմանը չանցնի, խառնուելով անանկ քաղաքային իրաց մէջ, որոնք թերեւս իրեն վերաբերեալ բաներ չեն:

Ըսածքն աւելի ակնբերու կը տեսնուի յաջորդ պէպքէն:

Մերք ըստ բաւականի ծանօթ ինկանտեան աւագերէցն ու ժողովրդապետը — որ ստուգիւ շատ բան ըրած էր Եղիսաբէթուպոլսոյ ազգայնոց թէ հոգեւոր եւ թէ քաղաքային բարօրութեան ու յառաջդիմութեանը համար, որպէս զի մէկ կողմանէ իր ազդեցութիւնն զգացընէ իշխանութեան առջեւ, եւ մէկալ կողմանէ որպէս զի ինք զինք հաւատացելոց առջեւ աւելի սիրելի ընէ, հասարակութեան աղերս մը մատուց, որուն մէջ կը խնդրէ, թէ որովհետեւ երբեմն անանկ եկեղեցական պատժական խնդիրներ ու դէպքեր կը պատահին, որոնք հարկ է որ սուրբ Աթոռին գիմացն ելլին եւ հոն շաւրուակուին ու լըննան, անոր համար արուի իրեն քաղաքային վարչութեան կողմանէ վեց խորհրդական, որոնք հետ այն դէպքերուն քնննութիւնն ընէ. եւ այս՝ ըստ մասին եկեղեցական, եւ ըստ մասին աշխարհական անձինքներէ կազմուած խորհուրդն այն խնդիրներն լըննցընէ եւ անոնց որոշումն ընէ:

Աս անաշուշտ, ի բարի հաւատս, անոր համար ըրած էր, ինչպէս ըսինք, որ ունեցած հեղինակութիւնն անխախտ պահէ, եւ ըստ իր կարեւորացն, աւելի եկեղեցւոյ՝ քան թէ աշխարհական ատենին վերաբերեալ բարոյական խնդիրներն երեւան չեղնէ. ու ժողովուրդը յայտն մասին եկեղեցիէն, եւ ոչ թէ քաղաքային իշխանութենէն ունենայ իր կախումը:

Բայց հասարակութիւնն այս բանին չհաւանեցաւ, թերեւս անոր համար, որ ժողովրդապետն աւելի չզօրանայ: Մէկալ կողմանէ ալ այնպէս եւ իր համարէր, որ այն տեսակ դէպքերը չէ թէ եկեղեցւոյ վարչութեան, հապա քաղաքային իշխանութեան կը վերաբերին. ու աս վերջինն ունի իր յատուկ դատաւորն ու խորհրդականները: Ուստի ասոր նկատմամբ ըսւ մը խորհրդածեղէն ետեւ, ունեցած կարծիքն 1755

1 Գահանայութիւն, սակ վճարք:

2 Սովորութիւն:

3 Վիճակ, ատաճան, կարգ, դատ:

4 Անդին:

5 Զանցընել, ծանօթացընել ըստ. insinuo բառն է:

6 Ցեա նախորդ թիւը:

գեկաւ. 23ին ժողովրդապետին առջեւը դրաւ, ու յայտնեց չէ թէ միայն իրեն, այլ նաեւ զօրացած եղբայրութեանց հիմնադիրներուն, որ զգուշանան եւ ուրիշ բանի չխառնուին, բայց եթէ ինչ որ ընկերութեան կանոններն իրենց առջեւը դր ինչն, եւ ինչ որ օրէնքներն իրենցմէ կը պահանջեն:

Ահա ասոր նկատմամբ ձեռուընիս եղած արձանագրութիւնները:

“1765. Դեկտ. 23 Էլիզաբէթան:

Պատճառ. դրոյս այս է, ինչպէս որ արաջ տվաւ՝ Պ. քաղքին գերաբարձելի Տէր Մինաս խնկանոսեանց, ազգուային¹ բնականուսն սոյն քաղքին, թէ հաստատե Պ. քաղքն վեց Ազաջայ իրեն գերաբարձելութեանը քով, որ հանդիպելով դասմն տարապայ եկեղեցական գրէմինայիս գաւազաներ², եւ պէտք է օր սէնդ սէգին³ գիման ֆոյդօգուիդ⁴ ըլան նայ ունենայ զայն վեց աղաչան քովն, որ զայն գաւազաններն տեսնուն եւ տէլիպէրովադ⁵ անին: — Հօս քաղվելով Պատուելի քաղքն խորհուրդ անելով, այնպէս հաստատեցինք, թէ չի տրվիլ գերաբարձելի վարդապետին աղաչաններ, որ գրէմինայիս գաւազաներ տէլիպէրովադ անին. զէրայ գրէմինայիս գաւազաններն ունին զքաղքին Պիրօն Տեառ սէնդին⁷, եւ չէ թէ աղաչաններ տայինք այլ նաեւ Պ. կործորացն պրասադալային ֆունտադօրնուն⁸ ալ ինքիմաուիդ⁹ կու անինք, որ ունենան սէմէլ¹⁰ ըլլալու, որ արսօլուդէ¹¹, օգկայ բանի մօտ բրօպովադ¹² շանին խարնրվելու, քանձնայ ինչ որ Պ. պրասադալային փոշալկներն¹³ կու գրին: Թվոյն որպէս ալ վեր:

* * *

Քաղքիս ժողովրդապետն, ինչպէս տեսանք, ունէր իր յատուկ բնակութեան տեղը: Սակայն ասիկայ երկու խուցով ողորմելի չէնք

¹ Առաջ տալ, Գրանտիւրնիտեաց ընդունալ, առաջիկա, առնել զնե՛ւ ըսել է:

² Ճշմարիտ, իրական:

³ Պատմական ինքիւրներ, գէպեր: Երկու բառն ալ Լատներէն է:

⁴ Սուրբ աթոռին, հունգարներէն է:

⁵ Polytaui, հունգ. բառ է, կը նշանակէ՝ շարու-

նակել:

⁶ Խորհրդածել, ընթերցել, Լատ. է:

⁷ Երեւակցատ:

⁸ Հիմնադիր:

⁹ Ծածուցանել, հրատարակել:

¹⁰ Հունգարներէն բառ է. ջրհալոյնց, աշքը բաց,

կը նշանակէ:

¹¹ Լատ. է. ոչ ինչ կերպիւ, բացարձակապէս:

¹² Փորակ, փորձ ընել:

¹³ Կանոն, սահմանադրութիւն:

մ'ըլլալով՝ իր աստիճանին ու պատուոյն համեմատ չէր: Ուստի եւ քաղքային վարչութիւնն ու իրեն հետ Սուգան սկսան մտածել, թէ ինչպէս կանգնեն ժողովրդապետանոց մը մեծագործ եկեղեցիով մը, մանաւանդ որ ժողովուրդը բազմանալով Երրորդութեան եկեղեցին բազմութիւնն իր մէջ ընդունելու բաւական չէր:

Աս բանին ձեռք զարնելու շատ քաղաքութիւնն տուաւ մանաւանդ Ստեփ. Պօշնախեանց: Երբ քաղքաբարաշխութիւնը տեսաւ թէ մըլափ մեծ է իր լաւագագացութիւնն ու սերը քաղքին յառաջարկմութեանը համար — որ 2000 ֆիւրին տուաւ՝ տղոց ձրի զարոց մը կանգնելու — եւ իմացուց միանգամայն, թէ միտք ունի նաեւ եկեղեցւոյ շինութեանը համար բան մ'ընելու. — բաց սակէ յանձն կ'առնու վերակացու ըլլալու եւ հոգ տանելու, ցորալի կ'ապրի, որ այն եկեղեցին որչափ կարելի է շուքով կանգնուի. — մեկալ կողմանէ ալ յոյս ունենալով թէ իրեն ազգականներէն ժառանգութիւն մը պիտի ընդունի, եւ այս եկամտին տասանորդին մէկ մասն եկեղեցւոյ շինութեանը պիտի նուիրէ — ու զեց զինք ցնկանս եկեղեցական անուանել, եւ բոլոր ստանկներն, որոնք որ եկեղեցւոյն շինութեանը համար — նոյնպէս դաշնագիրներէն, սկաւառակէ, փեսաներէն եւայլն — ժողոված են, իրեն ձեռքն անցնելու, այնու պայմանաւ, որ ինք ու իրեն օգնական եկեղեցականը, Վարդան Եօլպէյեանց, այս ստանկներու վրայոց իւր ժամանակին եկեղեցւոյ ու քաղքաբարաշխութեան հաշիւ ցուցնեն:

Ահա ասոր նկատմամբ եղած արձանագրութիւնը:

“Ստուծոյ ողորմութեամբն 1765 ունիաբի 22 Էլիզաբէթան, քաղվելով Պատուելի հասարակն վանս Աղաչայ Ըսթէփանին ու հ. Մարտիրոսի Պօշնախեանց. եւ տեսնելով որ իրեն հրամանին մեծ զնենֆիճիում¹ կու անէ պատուելի հասարակին, զնելով ֆունտաճիւ² վանս աղքատ տղոց որ կրպդիս³ սորվին չգօլայ⁴, երկու հազար մաճրի, այսինքն 2000: Նմանապէս նիւթ⁵ ունենալով Պ. հասարակն, նոր ժամ բնկապնիայի անելու, նայ զայս տարան, այսինքն եկեղեցւոյ շինութեան այլվի կրպդիս վալօլուիդ⁶ կու

¹ Բարբարութիւն, բարեգործութիւն:

² Չրի:

³ Հիմնադրութիւն:

⁴ Գոլաց:

⁵ Կաճք, քաղանք, գիտաւորութիւն:

⁶ Vallani, հունգ. է, վանս առնուլ, յանձն առնուլ կը նշանակէ:

անէ, որ աշխատի մինչեւ որ ապրի ու գտարտը քայցնու¹ ու վերակացու ըլլայ, որ եկեղեցին շինվի² Նմանապէս, այլվի մեծ յոյս ունենայով Աստուծոյ որդրմութեամբն, թէ իրեն հրամանոցն պայտնու³ ըրինտ եկամուտ ունենայ, նայ զայս եկամուտիս տասանորդն ալ զկէսն բէպանիային եւ զկէսն Սուրբ Անդոնի Աբբային կարբէն մեր քաղքին մէջ եղեալ ռեզիտէնէիային խոտգացաւ⁴ Վասն որոյ տեսնելով⁵ Պ. Հասարակն, որ այսպիսի պէնէֆիճիութեան կանէ վերոյ գրեալ Պ Աղաշան Հասարակին, ունանիմի վճող⁶ ութվեցաւ Պ. Հասարակին, որ ասորվանէն ինտան, մինչեւ ի մահ Պ. Աղաշա Լութեփանը ու Տ. Մարտիրոսի Պօշնախանանց, Պատուեին քաղքին եկեղեցեան ըլլայ, որն որ ունանիմի վճող⁷ կու ճանչնանք եւ գումիրմաբ⁸ կու անինք⁹ որովհետեւ ասոր արաջ ունվարի Գին գէր Հաստատիլէյին, նա հիմի գումիրմաբ¹⁰ կու անինք, այնպիսի գումաֆիճիանով¹¹, որ Պատուեին քաղքին պնտու¹²ն, այսինքն ըսողին ուսգի որ ցրցնու Պ. Հասարակն թէ արեւու վասն եկեղեցոյ շինութեան, նայ գրով պի արեւու ձեռն ու սեպ պիտայ¹³ Պ. Հասարակին, թէ ուրուխ, ինչ խարճիլ է¹⁴ Նմանապէս մեր ատաթին գօրայ որ ունինք որ գրօրենք կու գրինք, նայ հիմիուցէն զգրօրենքն մէջ կուզինք, որ երկու Աղաշայ եկեղեցեանայ անունալ գրվի, այսինքն Պ. Աղաշայ Վարդանինը, որպէս Պ. Գլէրին եկեղեցեան, եւ Աղաշայ Լութեփանինը որպէս Պ. քաղքին եկեղեցեան անունը: — Աս ալ Հասարակիցաւ վճողու¹⁵մով որ ասպիճ ինտան Պ. Աղաշայ Վարդանը եռլպէյեանը որպէս եկեղեցեան Պ. գլէրինը, պի քաղէ զգապախին ըսողին, որպէս եկեղեցոյն մէջ կու քաղվի, եկեղեցոյ սեպի վրայ: Եւ փեսաներն որ կու ասն եկեղեցոյ սեպի վրայ ըսողին, նայ զայս ըսողիլ պի քաղէ Պ. քաղքին եկեղեցեանը այսինքն Պ. Աղաշայ Լութեփանի, Տ. Մարտիրոսի Պօշնախանանց: Բւ եթէ մէկն եւ թէ մէկալ եկեղեցեանը ունենան սեպ տալու այս ըսողինուն, թէ ուրուխ կամ ինչի վրայ խալճիլին, — եւ ասոր գօրայ ունենայ մեր Պ. քաղքին եկեղեցեանը զերդու¹⁶ն գնելու, զոր Տէր

Աստուած շնորհարար արասցէ, որ կարենայ ծառայելու ի փառս տեսաւ ու ի օգուտ Հասարակութեանն. Ամէն¹⁷»

Եւ որովհետեւ Հասարակութիւնն, ինչպէս նաեւ եկեղեցեան վարչութիւնը կ'ուզէր որ շինուելու եկեղեցին ու ժողովրդապետութիւնը քաղքին կենդանու, մեծ հրապարակին մէջ կանգնուի, արեւելեան մեծ շուկային դիմացն ուր որ պարսպ տեղ կար. Ասորի համար աս բանիս վրայ շատ մը խորհելէն ու խօսելէն ետեւ, որոշուեցաւ որ ամէնէն յառաջ մեծ տեղ մը գնուի հոն: Աս այս քաջախիտց զազպայինները¹⁸ եպիսկոպոսական ակնարկութիւն կամ խօսք մը — Երբ Պյոզյի, Գրանիտուտիոյ լատին եպիսկոպոսն Եղիսաբեթուպոլիս եկած էր, որ հիմ գնէ եկեղեցոյ, Հասկոց ակնարկութեամբ անուղղակի կերպով մը Հասարակութեան, թէ ժողովրդապետանոցը կանգնելու տեղը նախ որոշեն, եւ ինք եկեղեցոյ եւ ժողովրդապետանոցին շինութեանը համար սիրով 12.000 Փիօրին մը կու տայ: Երբ քաղքն այս բանն լսեց, առանց յազարելու որոշեց որ քաղքին կենդանու եղած կրկին երկիրները իւրացնէ, գնելով իրենց տէրերէն. այսինքն Աղա Միքայէլէն եւ Սիվլետարէն Երօջ ալ, քաղքեանի ժողովոյն հաւանութեամբն այս երկիրները գնեց Հասարակութիւնը 10.500 Փիօրինի առժամանակայ կերպով:

Աս առաջին քայլն առնելէն ետեւ անմիջապէս երկու պատգամաւոր իրիկուցու լատին եւ պիսկոպոսին Առնց այն պատուէրը տուեցաւ, որ Գերապատիւ Անտոն Պյոզյանին դիմացն իւրելով յայտնեն, թէ թեպէտ Հասարակութիւնը միտք ու կամք ունի ժողովրդապետանոց մը շինելու, բայց կարողութիւն չունի, որովհետեւ տաակ չկայ, եւ ծախուելու երկիրները սուղ են: Սակայն, թէ որ ինք եպիսկոպոսն, — ինչպէս խոստացած էր — ասոր ճար մը գտնելով, իբրեւ օգնութիւն տայ 10 — 12.000 Փիօրին մը, որ Հասարակութիւնն այն գումարով գոնէ հարկաւոր երկիրը կարենայ գնել, այն առնն անմիջապէս ժողովրդապետութիւնը շինելու կը սկսի:

Աս պատահեցաւ 1767 Մարտ 16ին: — Պատգամաւորներն եպիսկոպոսին ներկայացան. ու եղածն առջեւը զրին այնպէս ինչպէս որ Հասարակութեան կողմանէ իրենց յանձնուեցաւ եպիսկոպոսը՝ առաջարկութեան հաւանեցաւ, եւ իր խոստացած օգնութիւնը չլսացաւ. Հայ Հասարակութիւնն: Թեպէտ մեզի թողուցած ժամանակակից արձանագրութիւններէն այնպէս կը հասկերանք՝ որ խոստացած ամբողջ գումարը

¹ Թարուր քայցնել, Գրանիտուտի անիպի օգգօյնց ընդուալ, հօգ ատանիլ, հետեի ըլլալ կը նշանակէ:

² Ծեփակ մարգարէութիւնն է, չգիտեմ մը աստիճանի:

³ Լատիններէն է, կը նշանակէ, լիովն քուէով, փառայի:

⁴ Հաստատել, ամրացնել:

⁵ Լատ. բառ է, կը նշանակէ պայման:

⁶ Ստացուածք կը նշանակէ, լատ.:

⁷ Սեպ տալ, Գրանիտուտի անիպի օգգօյնց ընդուալ, (ամբ. հիսապ) հալել տալ, հալել քուցնել կը նշանակէ:

չտուաւ: — Եպիսկոպոսն ընդունած ստակը Հասարակութիւնն առ ժամս բաւական համարելով, գնեց ինդրած երկիրները 10.500 ֆորինով, այնպիսի պայմանաւ որ այս գումարին կէսը 1768 յունուար ամսոյն մէջ, իսկ մէկուկ կէսն անկից տարի մը ետքն, այսինքն 1769 յունուար ամսոյն մէջ վճարէ: Ծախողները՝ մինչև այս աստի պիտի կարենային տնտեսու մէջ բնակիլ: Թողով Հոն անշարժական իրերը:

Ամեն ըսածնիս կրնանք աւելի լուսաւոր կերպով հասկընալ, եթէ որ քաղաքային ժողովոյն արձանագրութիւնները — զորոնք ահա ընթերցողաց առջեւ կը դնեն — աչքէ անցնենք:

«Աստուծոյ որդումութեամբն 767 մարտի 16 էլիզաբէդան: — Պատճառ գրոյս այս է. ինչքէս օր քաղվելով Պատվիւր Մակիադրագնեւ Պ. Սուգան եւ խորհուրդ անելով վասն բրլէպոսիային շինութեան եւ երեւնալով Պ. Հասարակին թէ քիչ ֆունտըն¹ ունի եկեղեցոյ շինութեան. որովհետեւ օր կուզէ որ զբլէպանիան բիաձան բերէ եւ դրնէ, այսինքն Պ. Աղաչայ Միքայէլին եւ իրեն Հրամանացը աղբրբայքն, նմանապէս Ա. Միլվէսզըլին եւ իրեն Հրամանացը աղբրբայքն իութեմբուն վրայ, որ կու գտվին մէկ դիհաց վիճինու², շանձին³ օւրաճի. Եւ մէկուկ դիհաց ո. հ. Ավաչայ Գիրգորին Դարսեսանց բօսդերիդաշին⁴ իւրթըն, որն որ ծախիլին Աղա Սըհակին ո. հ. Գրիգորին Ագոնց. Որ իւրթերուն վրայ ֆէլէշ⁵ ըսդակ պէտք ըլալով, կու նայէր Հասարակն, թէ արանց անոր մեծ պարզդի տակ կու գտվի քաղաքն, եւ ինչ որ խօսդացած է պենէֆագդօրնուն մօտէն, չիպի օգնէ նուաջ ֆունտուշին գրնելու. եւ չիպի մընար եկեղեցոյ շինութեան: Բայց որովհետեւ մեր Գերապայծար եպիսկոպոսն Պ. Անդօնիուս Պայդպեան, այն ժամանակն երբիոր ըզֆունտամէդըն⁶ օրհնել է եւ ըզքարըն դըրիլ է, նայ Հասդըցոցիւն Հասարակին թէ նուաջ այս վերոյ գրեալ տեղըն բեզօվ վադ⁷ ըլալ Հասարակըն ըզբլէպանիան անելու. զէ ընիտն տեղ է: Եւ թէ օր բեզօվ վադ ըլան նայ պի նայի ֆունտուշ եկեղեցոյ շինութեան

մինչև 10 կամ 12 Հազար ըզլօթ մը: Այս ըսելով Հասարակն ղեզզվադ եղաւ վերոյ գրեալ իութեմբն գրնելու: Եւ հիպի քաղվելով Պատվիւր Հասարակն եւ խորհուրդ անելով գծնգլուտուրիդ⁸ արաւթ Պատվիւր Հասարակն իւրեկէ երկու տէքուգագուշ⁹ գերայպայծար եպիսկոպոսին մօտ, յայտնին թէ Հասարակն կամուռն իր բնակարանայ անելու. տարե 3 չուսի կարողութիւն որովհետեւ ֆունտուշն թանկ է: Ցարէ¹⁰ թէ օր գերայպայծար եպիսկոպոսն անէ մէկ ճար մը եւ գըստու մէկ անպէս ֆունտուշ մը, օր մագար ըզֆունտուշըն կարենայ գրնելու Հասարակն. այսինքն ընկերէ 10 կամ 12 Հազար ըզլօթ մը որպէս լըսիլինք թէ խօսդաձիլ է, նայ Հասարակն պի ըսկէ ըզբլէպանիան: Բայց թէ օր չի գտնուր կամ չի ձըցնուր գերայպայծար եպիսկոպոսն այնպիսի ֆունտուշ, օր կարենանք զժամին ֆունտուշը գրնելու, նայ բանը վար պի մընար¹¹ առ ինդերիմ¹², մինչև կարողութիւն ունենար Հասարակն: Բայց որովհետեւ պէտք է, որ Ա. տէքուգագուշներն յայտնեն գերայպայծար եպիսկոպոսին, թէ ինչ է եկեղեցոյն ֆունտուշին գիւրը: Առ թվեցաւ որ պազար անէ զֆունտուշներն հետ վերոյ գրեալ Աղաչանունն ձ գծտիճիթէ¹³, օր թէ օր ֆունտուշ ցըցնու գերայպայծար եպիսկոպոսն, որով կարենան զեկեղեցոյն ֆունտուշըն գրնելու, նայ պազարն պաշար պիլայ, զէրայ Հասարակն կարողութիւն չուսի նայտն թանկ ֆունտուշ գրնելու եւ եկեղեցին անելու: Ասոր գօրայ ըսկեսիցիք պազար անելու հետ վերոյգրեալ Աղաչանունն, եւ շատ տիքուգաձիպայն¹⁴ էտեանց ույմիշվեցանք¹⁵, երկու բային տալու ըստակ 10.500 այսինքն տասն Հազար ու հինգ հարուր. եւ Աղաչայ Անկեստին եւ Ա. Միլվէսզըլին փայն վրայ խօսդացաւ Պատուելի քաղաքն երկու ետքիդ . . . Գիտացվի օր վերոյ Աղ. ծախողներն կուզէին իրենց հրամանոցն ծախած իութեմբուն վերայնն զփատէղէնը, այսինքն վերի տնտեսու ըզգրբները, չարհըները¹⁶ եւ չարբերը¹⁷, հարըններն¹⁸. նայ այնպէս

1 Fundus լատ. բառը Հասարակայն կը նշանակէ, թէ անշարժ ստացուած, երկիր, յատուկ — ու թէ է, ստակ, գրամագլուխ:
2 Դրացի. լատ. է:
3 Աբարտակ. թուս. գերմ. բառ է:
4 Լատ. է, յաղորդք, ակրունգ, ժառանգ կը նշանակէ:
5 Աւելորդ. հունգ. է:
6 Հիթո, հիթնարար:
7 Resolvo, որշել, սահմանել կը նշանակէ:

8 Conclusio, փակել, լծըցնել, սահմանել, որշել:
9 Երեսփոխան, պագամաւօր:
10 Բայց, սակայն:
11 Պար մեալ, Գրամսիրտանիցաց ըզբուտը կը նշանակէ ի կաթ մեալ, այնպէս թողուլ:
12 Լատ. է, առ այսմ, առ ժամանակայ:
13 Պայմանաւ:
14 Անէ, բանակուտութիւն:
15 Ուրշեցիք, միջանեցանք:
16 Յարկին տախտակներ, կը նշանակէ կարծեմ:
17 Գառաց կայանք, գերմ. Schoppen բառն է:
18 Գիւրք. տխուր:

ուսմիջվեցանք, որ ոչ մէկ բան մը անկից չե կա-
րենան առնելու, հապա որպէս օր ատարժ կայ.
ըսողներն, տապալներ, արմարներն¹, որոնք զիտի²
մէջ չիլան զիտուիդ եւայլն³։ Դմանապէս թէ մէկ
փայն ու թէ մէկալ փայլն պի կարենան կենա-
լու տըներու մէջ գէր երկու տարի, մինչեւ օր
իրենց Հրամանոցն տըներ անին եւ այս լըմինա-
լով ունենան գուռ ելելու։

«Աստուծոյ որդմութեամբն 767 Հոկ-
տեմբերի 17. Էլիզաբէթան քաղվելով պատ-
վելի Հասարակն. վասն խորհրդին, որն որ եղե-
լէ ասոր առաջ. տարոյս Մարտի 16ին. վասն
բըլէպանիային կողմանէն, որ գըրած է թէ գե-
րապայծառ եպիսկոպոսն աղէկ ֆունտուշ ցըց-
նուր, որ կարենայինք գօնեայ զժամին ֆունտուշըն
գընելու ծախօղ Աղաչանուն մօտէն նայ. պի
գընենք։ Եւ որովհետեւ Աստուծոյ որդմու-
թեամբն վերոյ գերադարձար եպիսկոպոսն տը-
վիլէֆունտուշ ո. հ. գերլարգելի վարդապե-
տն, Տէր Մինասին Խնկանոսեանց պսնումէն⁴
Սոււմաճն նայ գօնվէնիալուիդ⁵ եղաւ Պատուելի
Հասարակն հետ Աղաչայ ծախողներուն, որ հիմ-
պի այս գալ ունվարի ամսուն ունենանք զկէս
ըստակն քանով որ պաշար արիւնքը, տալու, այն-
պիսի գօնարձիտներով⁶ որ գըր մէկ տարին ու-
նէնան մէջվընքն կենալու, մինչեւ որ տըներ ա-
նին իրենց Հրամանոցը. եւ երբոր էլին տըներուն
նայ, պի վիճարվի զմացած կէսն ալ ու գըվիդ⁷
պիլալ»

Եթէ մտադրութեամբ կարդանք կրկին
արձանագրութիւնները, կը գտնելք թէ ասոնց
մէջ, ոչ միայն ժողովրդապետանոցին, հապա
մէջ ընդ մէջ նաեւ եկեղեցւոյն կանգնմանն ու
շինութեանը վրայ է խօսքը։ Բաւական տեղ մը
մէկը¹ ուրիշ տեղ մէկալը գուր ձգուած է ար-
ձանագրութեան մէջ։ Ասոր պատճառն անշուշտ
ան է, որ միեւնոյն միջոցին խորհրդականաց գա-
ղափարին մէջ հաւասարապէս յղացած ու խոր-
հրդածութեան եւ խօսակցութեան նիւթ եղած
էր, թէ մէկին եւ թէ մէկալին շինութիւնը։

¹ Ագիտադէններ եւ սպիտակդէն պահելու տրվել։

² Վալաքերէն բառ է, կը նշանակէ, սեմ. պատ. —
ասկից ելած է, զիտուիդանէլ — արմ. մէջ գնել, զիտե-
ղէլ, որմնապատ ընել։

³ Արձանագրութեանէն պիտէս կը հասկըցուէ, որ
թէպէտ եպիսկոպոսն տուաւ կամ մանուսկը ցուցց օգտու-
թիւն մը, բայց ասիկայ Խնկանոսեան ժողովրդապետին
ստացուածքն էր։

⁴ Convenio, բառի մը նկատմամբ ժողովուրդ, խօսիլ.
միաբանիլ կը նշանակէ։

⁵ Պարբըն, պարտաւորութիւնն աղտախէ։

Աս բանն այնչափ աւելի իրաւունք ունիւր
այսպէս ենթադրելու, որչափ ուրիշ տեղ մըն ալ,
միեւնոյն նիւթին վրայ ըլլալով խօսքը, հոն ալ,
եկեղեցւոյն եւ ժողովրդապետութեան շինու-
թիւնը մէկմէկ կը փոխանակեն։ — Եկեղեցին
ու ժողովրդապետանոցը՝ միեւնոյն միջոցին ու ի-
րարու կից պիտի շինուէին. սակայն աս բանն
չյաջողեցաւ։ — Շինուեցաւ երկուքն ալ, ինչ-
պէս պիտ'որ տեսնենք, բայց ոչ միեւնոյն ժա-
մանակ եւ ոչ ալ քօվէ քօվ։

(Շարունակիւն)

ՅՈՒՐԻՍ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԻՓԻՓԿ ՏՈՒՔԻ. ԳՈՒԻԹ ԻՆՆ ՄԿՐՏՁԵՆՆ
ԳՈՒԹԵՆՆՆՆ ԿՈՐԲԵՆՆ

Պարսկահայը, որ տոհմային պատմու-
թեան մէջ Հնգկահայուն չափ ունի պանծալի
սիշատակներ, Պարսկահայը կ'ըսեմ, որ այնչափ
երեւելի անձնաւորութիւններ ծնած է եւ Պարսից
Տէրութեան ընծայած է մեծագործ նախարար-
ներ, նշանաւոր զօրապետներ, գեսապաններ եւ-
այլն¹, ունեցած է նաեւ կարող բժիշկներ,
որոնց ամէնէն հռչակաւորն եղած կ'երեւի²
Տօրթ. Գաւիթ Խան Մկրտչեան Գաւթեանց,
մականախանայն Կարբէնջի։

Գժբախտաբար մոռցուածներէն է եւ սա.
հազիւ քանի մը ցանցաւ տեղեկութիւններ իւր
մասին կը գտնենք Ձմիւռնիոյ Աբշուլայ Աբշու-
թեան եւ Կալիթայի Աբշուլէր թէրթի մէջ,
թէ եւ վաղուց նա իւր անունն արձանագրած է
գարուս հայ բժշկական գրագիտութեան մէջ
Հքնալ երկասիրութեամբ մ'որ ներկայ կենսա-
գրութեանն գլխաւոր առաջնորդն ինձ կ'ըլլայ
այսօր։

Գարսնի չէ բնաւ, թէ ո՞ր թուականին
ծնած է Մկրտչեան-Գաւթեանց. այնչափ միժա-
պատ են իւր պատմութեան շատ եղբրը, որ զա-
նոնք լուսաբանել կարենալու համար, հարկ է
որ նախ ձեռք տանուք անոր բժշկական աշխա-
տասիրութիւնը։

Գարուս առաջին քառորդին մէջ հրատա-
րակուած փոքրիկ տետրակ մ'է այն, զարդիս
գրեթէ բոլորովին անգիւտ, որուն կողքին վրայ
քառակուսի չըմանակի մը մէջ գրուած է՝

1 Աբշուլայ Աբշուլթեան Ձմիւռնիոյ, Գ. Տօրթ,
թիւ 165, ուր. 19 Նոյեմբեր 1843։